

gedrukt verleiden

Colofon

Uitgave: De deputatie van de provincieraad van Limburg
Herman Reynders, gouverneur-voorzitter
Marc Vandeput, Walter Cremers, Gilbert Van Baelen, Frank
Smeets, Jean-Paul Peuskens, Mieke Ramaekers, gedeputeerden
en Renata Camps, provinciegriffier

Tekst: Karel Verhelst
Eindredactie: Renate Maes
Vormgeving: Comkommer
Fotografie: Eddy Daniëls
Drukwerk: ...

Oplage: 3000 exemplaren
Wettelijk depotnummer: D/2012/5857/14
VU: Martine Balcer, Martelarenlaan 17, 3500 Hasselt

De Provinciale Bibliotheek Limburg profileert zich als erfgoedbibliotheek en investeert in de uitbouw van een Historisch Informatiepunt Limburg, kortweg HIPLimburg. Tentoonstelling te bezoeken tijdens de openingsuren van de bibliotheek: ma – vr: 10-19u, za 10-17u, zo gesloten.
Provinciale Bibliotheek Limburg – Martelarenlaan 17 – B-3500 Hasselt – www.limburg.be/pbl - vind ons op facebook.

PROVINCIALE BIBLIOTHEEK LIMBURG

gedrukt verleiden

Over oude drukken

*Kennismaken met boeken
gedrukt vóór 1840*

Tentoonstelling in de Provinciale Bibliotheek Limburg van 3 maart tot en met 29 september 2012

GEDRUKT VERLEIDEN: DRIE TENTOONSTELLINGEN OVER DE COLLECTIE OUDE DRUKKEN VAN DE PROVINCIALE BIBLIOTHEEK LIMBURG

Inleiding

Aanleiding van de tentoonstelling

De Provinciale Bibliotheek Limburg beschikt van bij haar ontstaan over een waardevolle Collectie Oude Drukken van ongeveer 7500 banden. In 2008 neemt ze de beslissing om deze collectie te herwaarderen en start ze een project voor preventieve conservatie. Nog datzelfde jaar richt de Provinciale Bibliotheek Limburg samen met vijf andere bibliotheken de vzw Vlaamse Erfgoedbibliotheek op. In 2011 krijgt ze het kwaliteitslabel toegekend van erkende erfgoedbibliotheek.

Om de Collectie Oude Drukken en het project voor preventieve conservatie bij het brede publiek bekend te maken organiseert de PBL in 2012 en 2013 onder de titel 'Gedrukt verleden' drie tentoonstellingen. De tentoonstelling 'Over oude drukken. Kennismaken met boeken gedrukt vóór 1840' is hiervan de eerste.

Geschiedenis van de collectie

De in 1946 opgerichte Provinciale Wetenschappelijke Bibliotheek bevatte een aanzienlijk aantal oude drukken afkomstig uit schenkingen van enkele Hasseltse juristen, onder wie Antoine Bellefroid de voornaamste was. Ze catalogiseerde deze werken en plaatste ze tussen haar andere magazijnwerken. In de loop der jaren breidde deze Collectie Oude Drukken uit door de aankoop van algemene werken, drukken van Limburgse auteurs en drukken over het graafschap Loon en het prinsbisdom Luik. In 2008 startte de Provinciale Bibliotheek Limburg een project voor preventieve conservatie van haar oude drukken: de her en der verspreide boeken werden samengebracht, gereinigd, gecatalogiseerd en ondergebracht in een aangepast erfgoeddepot.

Inhoud en waarde van de collectie

De Collectie Oude Drukken heeft een brede en gevarieerde inhoud, maar toch zijn er enkele zwaartepunten: juridische werken, tekstuittgaven van klassieke auteurs en in mindere mate ook religieuze werken. Hiermee biedt ze een historische achtergrond aan de actuele collectie van de Provinciale Bibliotheek Limburg en illustreert ze de geschiedenis van het boek.

Daarnaast bevat de collectie ook vele unieke werken en een concentratie van oude drukken met betrekking tot de provincie Limburg en haar voorgangers, het graafschap Loon, het prinsbisdom Luik en het departement van de Nedermaas. De collectie vormt hiermee een niet onaanzienlijk bestanddeel van het culturele geheugen van de huidige provincie Limburg.

Van even groot belang is dat de meeste banden afkomstig zijn uit Limburgse publieke en private bibliotheken uit het Ancien Régime. Hun eigendomsmerken leren veel over de culturele geschiedenis van de provincie Limburg.

Opzet van de tentoonstelling

De tentoonstelling laat het brede publiek kennismaken met oude drukken. Ze legt uit wat oude drukken zijn en toont hun voornaamste kenmerken.

Bij de keuze van de stukken overweegt in de eerste plaats het educatieve oogmerk. We geven geen uitputtende opsomming van alle karakteristieken van het oude boek maar brengen enkel de hoofdkenmerken. Daarnaast tonen we niet zozeer onze pronkstukken maar gebruiken we de gewone banden, die kwamen namelijk het vaakst voor. Het brede publiek heeft ook de meeste kans om deze banden in handen te krijgen, al was het maar bij de opruiming van een oude bibliotheek, een zolder of een kelder.

› schutbladen van marmerpapier

Wat zijn oude drukken?

Een druk is een boek of een ander document waarvan de tekst gedrukt is met zetsels van losse loden letters.

De boekdrukkunst is rond 1450 uitgevonden door Johannes Gutenberg. Voordien werden boeken niet gedrukt maar met de hand geschreven. Ook na de uitvinding van de boekdrukkunst is men dergelijke **handschriften** of manuscripten blijven vervaardigen, maar hun aantal verzonk mettertijd in het niets tegenover dat van de gedrukte boeken.

Boeken gedrukt vóór ongeveer 1840 noemen we **oude drukken**. Ze zijn op ambachtelijke wijze vervaardigd. Het papier werd met de hand geschept waarbij lompen als grondstof dienden. De gedrukte boeken werden zonder band verkocht en kregen van hun kopers een persoonlijke band.

Boeken gedrukt na ongeveer 1840 noemen we **moderne drukken**. Ze zijn op industriële wijze vervaardigd. Het papier werd door papiermachines gemaakt met houtslipsel als grondstof. De gedrukte boeken werden allemaal met dezelfde machinaal vervaardigde band verkocht en verschilden uiterlijk niet van elkaar.

Welke vormen nemen oude drukken aan?

De lengte van de tekst bepaalt de vorm die een oude druk kan aannemen. Ruwweg kan men drie hoofdvormen onderscheiden: de eenbladdruk, de brochure en het boek.

De **eenbladdruk** is de eenvoudigste vorm. Ze kan uit een enkelblad of uit een dubbelblad bestaan. Het enkelblad is een vel papier dat éénzijdig of tweezijdig bedrukt is.

Een bijzondere en veelgebruikte vorm van het éénzijdig bedrukte enkelblad is de aanplakbrief. Het dubbelblad is een vel papier dat gevouwen is, zodat het vier bladzijden telt. Dit dubbelblad telt dus hoogstens vier bedrukte zijden. Dubbelbladige drukken komen niet zoveel voor.

Twee of meer dubbelbladen kunnen in elkaar gevoegd worden tot een katern. Een dergelijke katern die één enkel onderwerp behandelt en dus op zichzelf een publicatie vormt, noemen we een brochure. Ook twee of meer katernen, maar dan in een beperkt aantal, die samen hetzelfde onderwerp behandelen, noemen we een **brochure**. Een brochure kan ongebonden zijn of gebonden met een touwtje of iets dergelijks. Een gebonden brochure kan ook een omslag hebben.

Wanneer de katernen zo talrijk zijn dat ze een blok vormen en een degelijke binding en band nodig hebben om samen te blijven, dan spreken we van een **boek**. De grens tussen brochure en boek is nogal vaag. Tegenwoordig spreken we van een boek zodra het aantal bladzijden hoger is dan 48.

Wanneer het onderwerp in één boek kan behandeld worden, dan spreken we van een ééndelig werk. De meeste boeken zijn ééndelige werken. Wanneer de tekst zo omvangrijk is dat er twee of meer boeken nodig zijn, dan spreken we van een meerdelig werk.

Een bijzondere vorm van het boek is het convoluut. In feite is dit een band waarin één of meer publicaties samengebonden zijn om ze gemakkelijker te kunnen bewaren in een boekenkast. Vaak handelen deze publicaties over eenzelfde of over een verwant onderwerp. Het zijn vooral brochures die in een convoluut samengebonden worden. Maar ook enkelbladige en dubbelbladige drukken en zelfs meerdere ééndelige werken kunnen erin voorkomen.

> Johannes Gutenberg

> convoluut

> boekblok

Hoe is een oude druk opgebouwd?

Om de opbouw van een oude druk te verduidelijken vertrekken we vanuit het voorbeeld van een boek. Dit bestaat uit **bedrukte vellen papier** die tot **katernen** gevouwen worden. De katernen vormen samen het **boekblok**. En het boekblok wordt uiteindelijk in een **band** gevat.

> van bedrukt vel tot gevouwen katern

Bedrukt vel papier

Dit bedrukte vel papier is bestemd voor een boek in octavo of 8°. In een dergelijk boek telt elke katern 8 bladen en dus 16 bladzijden of pagina's. Het vel wordt op elke zijde bedrukt met een vorm bestaande uit 8 pagina's, zodat er dus uiteindelijk 16 pagina's gedrukt worden. De schikking van de pagina's in de beide vormen wordt bepaald door de plaats die ze zullen krijgen nadat ze tot een katern gevouwen zijn.

Katern

Het aan weerszijden bedrukte vel papier wordt drie opeenvolgende malen in de helft gevouwen, waarbij het de tweede en de derde keer telkens een kwartslag gedraaid wordt. Hierdoor komt een katern tot stand waarin de 16 gedrukte pagina's in de juiste volgorde tegenover elkaar liggen.

Boekblok

Alle katernen van het boek worden in de juiste volgorde op elkaar gelegd. Hiertoe hebben ze bij het drukken een signatuur gekregen. Dit is een letter of cijfer of een ander symbool dat onderaan de eerste en doorgaans volgende bladen (de helft plus één) van elke katern is gedrukt. De op elkaar gelegde katernen worden vastgenaaid aan bindingen van leer, perkament of touw die als ribben op de rug zichtbaar blijven. Het geheel van katernen en bindingen vormt het boekblok.

Band

Nadat het boekblok afgesneden is worden de bindingen vastgemaakt aan twee platten uit hout of meestal karton. Het geheel wordt dan bekleed met leer of perkament of een ander materiaal. Hiermee is het boek tot stand gekomen.

> band

Uit welke onderdelen bestaat het boekblok?

Het voorwerk bevat alles wat aan de eigenlijke tekst van het werk voorafgaat. Dit kunnen zijn: de voortitel, het frontispies, de titelpagina, de approbatie of het privilege, het imprimatur, het woord vooraf, een opdracht, een inleiding, een inhoudsopgave enz. Vaak is dit voorwerk afzonderlijk gepagineerd.

Het corpus of eigenlijke werk bevat de tekst van het werk en is het omvangrijkste deel van het boekblok.

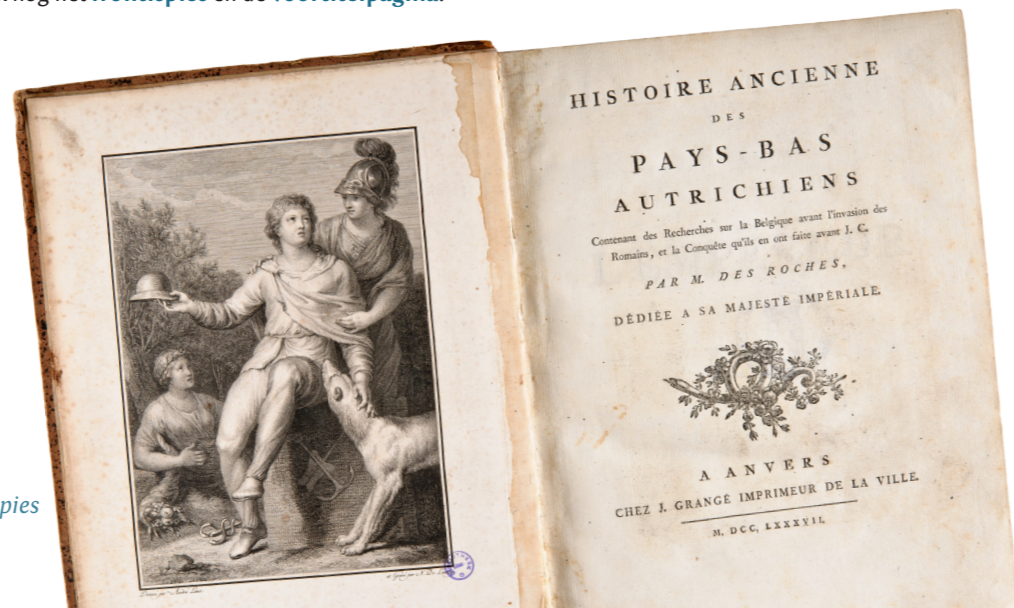
Het nawerk bevat alles wat volgt op de eigenlijke tekst van het werk. Dit kunnen zijn: een inhoudsopgave, een index, de approbatie of het privilege, het imprimatur, het colofon, het drukkersmerk enz.

Hoe ziet de titelpagina eruit?

In de oudste drukken uit de vijftiende eeuw staat de titel nog gewoon bovenaan de eerste pagina vermeld als eerste regel van de tekst. Weldra krijgt ze een eigen pagina waarop vanaf de zestiende eeuw ook andere gegevens vermeld worden zoals de naam van de auteur, de plaats van uitgave, de naam van de uitgever en het jaartal van uitgave. Deze titelpagina wordt meestal versierd met een drukkersmerk, een illustratie of andere decoratieve elementen. In de loop van de zeventiende eeuw komt er naast of in plaats van deze **typografische titelpagina** ook nog de **gegraveerde titelpagina**. Tenslotte verschijnen ook nog het **frontispies** en de **voortitelpagina**.

frontispies

Frontispies

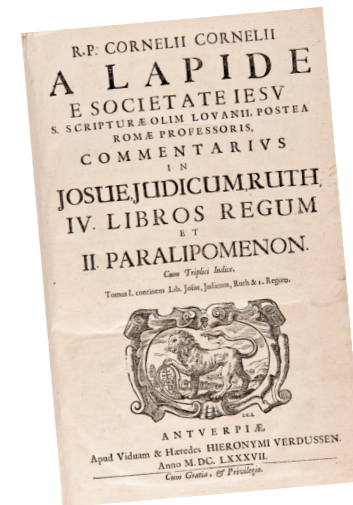
Het frontispies is een bijzondere uitbreiding van de titelpagina. Het is meestal een afbeelding ter grootte van een vol blad die tegenover de titelpagina ligt. Het kan ook de gegraveerde titelpagina zijn die de rol van frontispies vervult. De afbeelding van het frontispies verwijst meestal naar de inhoud van het werk. Vaak wordt er ook een portret getoond van de auteur van het werk. In dit geval zien we een allegorische voorstelling van de genius of beschermgeest van de Belgen. Deze verwijst naar de titel van het boek, een geschiedenis van België vóór en tijdens de verovering door de Romeinen.

Een typografische titelpagina met een uitgeversmerk

Uitgevers en drukkers versierden hun typografische titelpagina's vaak met hun uitgevers- of drukkersmerk. Dit is een afbeelding die een soort van handelsmerk vormde en een verwijzing inhield naar hun naam, het uithangbord van hun zaak of iets dergelijks. Hier zien we het uitgeversmerk van de weduwe en de erfgenamen van Hieronymus Verdussen: een cartouche met daarin een leeuw die een schild vasthoudt met de letters HVD.

Gegraveerde titelpagina

Een gegraveerde titelpagina is in tegenstelling tot de typografische titelpagina niet in afzonderlijke letters gezet maar volledig gegraveerd. Een gegraveerde titelpagina met louter tekst komt voor, maar meestal is ze rijkelijk versierd met afbeeldingen. Hier zien we de koning van Spanje Filips IV die als hertog van Brabant een oorkonde uitreikt waarop de titel van het werk vermeld staat.

> typografische titelpagina met uitgeversmerk

> gegraveerde titelpagina

Welke lettertypes komen het vaakst voor?

De eerste drukkers in de vijftiende eeuw bootsen nog de lettervormen van de manuscripten na. Zij gebruiken een **gotische letter** die langwerpig en hoekig van vorm is.

Vanaf de zestiende eeuw verkiezen zij de **romein**, een lettertype dat via de humanistische lettervormen teruggaat tot het Romeinse schrift. De romein is kleiner, rond en opener dan de gotische letter. Naast de staande romein komt ook de schuinere **cursief** in voege. Romein en cursief worden vooral voor geleerde werken gebruikt. De gotische letter blijft nog enkel voor een deel van de volkse uitgaven in voege en dit tot in de achttiende eeuw. In Duitsland blijft ze zelfs tot in de twintigste eeuw het overwegende lettertype.

Een ander belangrijk lettertype dat in de zestiende eeuw ontstaat is de **civilité**, die het lopende handschrift met aaneengeschreven letters nabootst.

Waar bevinden de afbeeldingen zich?

Reeds in de oudste drukken komen afbeeldingen voor. Deze kunnen samen met de letters in éénzelfde zetsel gedrukt zijn en staan dan her en der tussen de tekst. Ze kunnen ook op afzonderlijke bladen gedrukt zijn. Ze worden dan afzonderlijk ingevoegd tussen of in de katernen. Ofwel worden ze achteraan het boekblok samengebundeld. Wanneer deze afzonderlijke bladen met illustraties groter zijn dan het boekblok en dus naar binnen moeten gevouwen worden om in het boekblok te passen, spreken we van uitslaande platen.

Met welke technieken zijn de afbeeldingen gemaakt?

Aanvankelijk maken de drukkers vooral gebruik van de **houtsede**. Dit is een hoogdruktechniek: in een houtblok worden de gedeelten uitgesneden die niet mogen afgedrukt worden. De tekening komt dus hoger te liggen en hierop wordt de inkt aangebracht. Vanaf ongeveer 1585 gaat de **kopergravure** overwegen. Dit is een diepdruktechniek: in een koperplaat worden de lijnen ingesneden die moeten afgedrukt worden. De tekening komt dus dieper te liggen en de inkt wordt hierin aangebracht. Een andere maar minder gebruikte diepdruktechniek is de **ets**: hier worden de lijnen niet door graveren maar door de inwerking van een zuur in de koperplaat aangebracht. Rond 1797 vindt Alois Senefelder de **lithografie** uit. Dit is een vlakdruktechniek: op een vlakke kalksteen wordt de tekening in vet krijt of vette inkt aangebracht. Het overige oppervlak wordt met een wateroplossing bevochtigd. Wanneer de steen met inkt wordt bedekt neemt de vette tekening deze op en stoot het waterige gedeelte deze af. De lithografie kent vooral in de negentiende eeuw een grote bloei.

> lithografie

Welke soorten boekbanden komen voor?

Tot ongeveer 1840 verkoopt de boekhandelaar meestal alleen het boekblok. Dit bestaat uit losse vellen of uit katernen die samen gehouden worden door een voorlopig naaisel en al dan niet een papieren omslag hebben. De koper van het boekblok brengt het naar een binder of geeft aan de boekhandelaar, die vaak ook binder is, de opdracht het te binden. Naargelang het geld dat de koper wenst uit te geven en naargelang zijn voorkeur is dit een eenvoudige band of een rijkelijk versierde. Tot de zestiende eeuw bestaan de platten nog vaak uit hout, nadien uit karton. De bekleding van de platten kan bestaan uit leder, perkament, papier of nog een ander materiaal. Ze kan ook bestaan uit een combinatie van materialen, bijvoorbeeld een rug bekleed met leder en platten met papier.

Hoe zijn boekbanden versierd?

De eigenaars voorzagen hun boekbanden vaak van een rijkelijke versiering. Vooral de lederen banden leenden zich hiertoe. De meest gebruikte versieringen zijn de blindstempeling, de goudstempeling en de marmering. Ook het beschermende metaalbeslag en de sluitingen kunnen een decoratieve rol spelen. Naast de eigenlijke band kan ook de snede van het boekblok versierd zijn met verguldsel, rode verf of stijfselverf. Tenslotte kunnen ook de schutbladen een versiering krijgen.

Goudgestempelde perkamenten en lederen band

De lederen band toont het wapenschild van de Luikse prins-bisschop Jan Theodoor Van Beieren (1744-1763), de perkamenten band dat van de stad Leiden. Beide wapenschilden duiden de eigenaar van het boek aan en zijn een vorm van ex libris.

Band met klamsluiting en band met sluitlinten

Ook de sluiting kan bijdragen tot het decoratieve karakter van de band. De ene lederen band heeft twee klamsluitingen die decoratief uitgewerkt zijn. Daarnaast draagt hij ook kantbeslag. De andere lederen band heeft groene sluitlinten. Sluitingen dienen in de eerste plaats om het boekblok te beschermen tegen stof en ongedierte en ook om te voorkomen dat de band gaat kromtrekken of openkieren en dat de bladen gaan golven.

> perkamenten band

> lederen band

> klamsluiting

> sluitlint

Welke eigendomsmerken komen voor in oude drukken?

Wie een kostbaar boek koopt brengt een merk erin aan dat duidelijk maakt dat het hem toebehoort. Het aanbrengen van het eigen wapenschild als versiering op de band is reeds een dergelijk eigendomsmerk. Daarnaast kan de eigenaar ook nog zijn naam met goudstempeling op de band aanbrengen. Het meest komt nog het met de hand geschreven eigendomsmerk voor: de eigenaar schrijft zelf zijn naam in het boek, vaak vergezeld van de formule 'ex libris' en van een jaartal. Rijke eigenaars laten een ex libris drukken. Dit kan typografisch zijn en dan is het vergelijkbaar met een handgeschreven ex libris. Het kan ook gegraveerd zijn: eigenaars met een wapenschild pronken graag ermee op hun ex libris. Instellingen gebruiken dikwijls een stempel.

Vergelijkbaar met de eigendomsmerken zijn de etiketten die boekhandelaars op hun boeken kleven. Een bijzondere vorm van eigendomsmerk zijn de opdrachten in prijsboeken: boeken die door een school als prijs gegeven worden aan leerlingen.

Eigendomsmerken worden in de catalografie veronachtzaamd omdat ze exemplaar-gebonden zijn. Hierdoor is hun belangrijke aanbreng voor de culturele geschiedenis tot nu toe onvoldoende gewaardeerd. Nochtans laat het stelselmatig optekenen van de eigendomsmerken toe om mettertijd oude bibliotheken (gedeeltelijk) terug samen te stellen en zicht te krijgen op de belangstelling van de lezers in het verleden.

Gegraveerd ex libris

Twee gegraveerde ex librisen van Jacobus Augustus de Blije, priester en vanaf 1753 ook kanunnik van het Sint-Goedelekapittel te Brussel.

Het eerste ex libris dateert van vóór 1753 toen hij nog gewoon priester was. Het tweede liet hij vervaardigen toen hij kanunnik werd: het wapenschild is hier overtopt met een geestelijke hoed met kwasten. Met dit tweede ex libris overplakte hij het eerste (in dit geval is het tweede ex libris achteraf losgekomen).

